

SZENTHÁROMSÁG ÉS A HATALMI ÁGAK ELVÁLASZTÁSA

Az újkori politikaelmélet keresztény és középkori előzményei

KELEMEN ZOLTÁN

A 20. század második felétől a közgazdaságtudományi elméletek között visszatérő motívumként tűntek fel a lehetetlen háromságok. Maurice Obstfeld és Alan M. Taylor 1997-es tanulmánya tette széles körben ismertté az elméletet, miszerint a rögzített árfolyam, a szabad tőkeáramlás és a szuverén monetáris politika nem jellemezheti egyszerre egy állam gazdaságpolitikáját.¹ Az elmélet megalkotói ugyanakkor nem Obstfeldék voltak, hanem náluk jóval korábban, 1960-ban Robert A. Mundell és Marcus Fleming bizonyította a tételt elméleti síkon.² Obstfeld és Taylor a 20. századi nyugati gazdaságtörténet példáin keresztül szemléltették a „trilemma” problematikáját, és ezek után számos további tanulmány használta, elemezte vagy kritizálta a lehetetlen hármast elméletét.

A konstrukció sikerét mutatja, hogy a 21. század első másfél évtizedének egyik legtöbbet hivatkozott közgazdásza, Dani Rodrik saját lehetetlen hármast vezetett be. A világgazdaság politikai trilemmájának nevezett elmélet szerint a mély gazdasági integráció (globalizáció), a nemzetállami szuverenitás és a demokrácia három olyan célkitűzés, amelyek közül egyszerre legfeljebb csupán kettő valósítható meg.³ Rodrik megfogalmazásában a következőképpen foglalható össze az elmélet lényege. „Akarjuk a gazdasági integrációt, hogy növeljük az életszínvonalat. Akarjuk a demokráciát, hogy a politikai döntéseket azok hozzák (vagy azok képviselői), akiket azok érintenek. Akarjuk az önrendelkezés, a függetlenség jogát, amit a nemzeti állam biztosít. [...] Mindhármat azonban egyidejűleg nem érhetjük el. A globális világgazdaság politikai trilemmája (hármasa) az, hogy a nemzetállami rendszer, a demokrácia és a teljes gazdasági integráció kölcsönösen összeférhetetlen. A háromból legfeljebb csak kettőt érhetünk el. Ebből az következik, hogy úgy tűnik: abba az irányba haladunk, hogy a globális piac globális kormányzás nélkül fenntarthatatlan. [...] Akik a nagyobb integráció mellett döntenek, szembe kell nézzenek azzal a következménnyel, hogy ez erősebb világkormányzással vagy gyengébb demokráciával jár.” [Hoós, 2012: 45-46] A részletből világosan érződik, hogy Rodrik lehetetlen hármasa sokkal közelebb áll a politikai hatalom természetének tárgyalásához, mint a Mundell-féle lehetetlen háromság. Ezt meglehetősen explicit-

1 Obstfeld, M.–Taylor, A. M. (1997): *The Great Depression as a Watershed: International Capital Mobility over the Long Run*. <http://www.nber.org/papers/w5960.pdf> (Lekérdezés dátuma: 2016. október 5.)

2 Mundell, R. A. (1961): „The Theory of the Optimum Currency Areas” *The American Economic Review* 51(4)

3 Rodrik, D. (2002): *Feasible Globalizations*. <http://www.nber.org/papers/w9129.pdf> (Lekérdezés dátuma: 2016. október 5.). Az elmélet magyar nyelvű bemutatása és Magyarország helyzetére vonatkoztatása: Hoós J. (2012): „Globalizáció, nemzeti szuverenitás és demokrácia – Magyarország helyzete a globális világban” *Köz-gazdaság* 7(1): 37-66.

té teszi a szerző, amikor megjegyzi, hogy a globális piac fenntarthatatlan globális kormányzás nélkül. A Mundelltól kölcsönzött lehetetlen háromság strukturáját tehát Rodrik a globális kormányzás területére vitte át, hogy ott egy jóval kevésbé közgazdasági, mint politikai összefüggésre világítson rá.

A nyugati eszmetörténetben a háromság fogalmának jelentős előzményei vannak. Mundell lehetetlen háromsága elnevezésében a Szentháromságot idézi, amely egyes értelmezések szerint a vesztfáliai típusú nemzetállamon belüli hatalommegosztás előképéül is szolgált. Tanulmányomban azt fogom vizsgálni, hogy a Szentháromság keresztény strukturája milyen eszmetörténeti hagyatékokot hagyott hátra a nyugati gondolkodásban, és ez mennyiben köthető a három hatalmi ág elválasztásához. A kapcsolódási pontok egzakt igazolására nem teszek kísérletet a szövegben, hanem azt vizsgálom, hogy a meglevő összefüggések kimutatása alapján feltételezhetünk-e olyan szoros kapcsolatot, ami a későbbiekben részletes kutatás alapját képezheti. A dolgozat ezért első helyen a Szentháromság eszméjének kialakulását és kora középkori fejlődését mutatja be a jelentős cezúraként értelmezhető 1054-es egyházszakadásig, majd onnan az ókori politikai eszmék keresztény recepcióján keresztül vizsgáljuk meg a hatalommegosztás gondolatának előzményeit. Ez a tárgyalásmód lehetőséget nyújt ahhoz, hogy bemutassuk az újkori hatalomelmélet egy kulcskategóriájának keresztény előzményeit.

A SZENTHÁROMSÁG

A Szentháromság tanát a 4. századi kereszténység egyik legjelentősebb kihívásával szemben fogalmazták meg. A keresztény teológia szempontjából több központi jelentőségű zsinatra került sor a Nyugatrómai Birodalom összeomlása előtti évszázadban. A kereszténységet érő egyik kihívásra született meg válaszként a szentháromságtan kidolgozása a 4. században. E század elején egy Areiosz vagy Arius nevű alexandriai presbitert a szigorú monoteizmus következetes végigvitele sarkallta arra az állításra, hogy Jézus Istennel hasonló lényegű (homoiousios), de nem azonos (homoousios) vele. Az ariánusokkal szemben Athanasius, alexandriai püspök feltette a kérdést, hogy értelmezhető-e a megváltás gondolata, ha Jézus nem egyenértékű az Atyával.⁴

Ezt a paradoxont oldották fel a kappadókiai egyházatyák, amikor az arisztotelészi logikának ellentmondva megalkották a Szentháromság fogalmát. A kappadókiai egyházatyák kifejezés a Kelet-Közép-Anatólia vidékén élő Nagy Szent Baszileiosz, Nüsszai Szent Gergely és Nazianzoszi Szent Gergely hármasát jelenti hagyományosan. Baszileiosz és Nüsszai Szent Gergely testvérek voltak és Nazianzoszi Szent Gergely, aki később a konstantinápolyi pátriárka tisztjét töltötte be, közeli barátjukként csatlakozott az arianizmussal szemben kifejtett munkájukhoz. Az ókeresztény patrisztikával foglalkozó szakértők a 20. század végén fogalmazták meg azt a felvetést, hogy a kappadókiai egyházatyák kifejezést kappadókiai négyekre változtathatnák, hiszen a három

4 Erről bővebben: Lafont, G. (1998): *A katolikus egyház teológiatörténete*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, p. 73-78., valamint Brown, P. (1999): *Az európai kereszténység kialakulása*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, p. 48-49. A Fiúnak az Atyával való egylényegűsége vagy hasonló lényegűsége (*homouision-homoiousion*) Madách Imre „Az ember tragédiája” című drámájának hetedik konstantinápolyi színében is megjelenik. Madách I. (1993): *Az ember tragédiája*. Budapest: Ikon kiadó, p. 58.

férfi munkáját jelentősen segítette Baszileiosz és Nüsszai Szent Gergely apácának állt nővére, Macrina.⁵ Az általuk kimunkált szentháromságtan szerint Isten maga is közösség, s így egyszerre három és egy. A niceai zsinat mondta ki az Atya és a Fiú egylényegűségét 325-ben, a Szentlélek istenségét pedig a 381-es konstantinápolyi zsinat dogmaként állapította meg. A két időpont között fejtették ki tevékenységüket a kappadókiai négyek. Látnunk kell tehát, hogy az arianizmus törekvéseivel szemben a keresztény ortodoxia elutasította az isteni személyek (*hüposztaszisz*) közötti hierarchiát és a Szentháromság fogalmát megalkotva egyensúlyt teremtett közöttük. Társadalomtudományi szempontból figyelemreméltó John Wycliff angol skolasztikus (1320-1384) meglátása, aki az érett középkorban a három rend (papi, katonáskodó, dolgozó) tükröződését vélte látni a szentháromságban. Wycliff az Atyát a második (katonáskodó), a Fiút az első (papi), a Szentlelket pedig a harmadik (dolgozó) rendnek feleltette meg. A mai középkorkutatás szoros kapcsolatot feltételez a három rend és a Georges Dumézil által megfogalmazott háromfunkciós indoeurópai társadalmak között is.⁶

A Szentháromság tan kidolgozásának előzményeihez hasonló tendenciák kibontakozását láthatjuk a 400 után megkezdődő krisztológiai vitákban, melyek során a teológia folyamatosan reagált a felmerülő kérdésekre. Miután az efezusi zsinat kimondta, hogy Máriát nem csupán a Krisztotoktosz (Krisztusszülő), hanem a Theotoktosz (Istenszülő) név is megilleti, felmerült a kérdés, hogy Jézus személyében istensége mellett hogyan fér meg az emberi oldal. Míg a nesztoriánusok (Nesztoriosz követői) Krisztus emberi oldalát hangsúlyozták, addig a monofiziták (monophüös – egytermészetű) szerint Krisztusban az isteni természet dominál. A kérdéssel foglalkozó 451-es khalkhedóni zsinaton Nagy Leó pápa és Markianosz császár közösen léptek fel, és sem a nesztoriánus, sem a monofizita nézetet nem támogatták. Ehelyett a zsinat úgy tartotta, hogy Krisztusban az isteni és emberi természet egyensúlyban van és keveredés nélkül egyesült (*hüposztatikus egység tana*). Ezzel a kései ókor „utolsó pillanatában” megszületett a teljes mértékben kimunkált Szentháromság fogalma. Ahhoz, hogy megérthessük, milyen szálakon kapcsolódhatott a Szentháromság gondolata a későbbiekben a hatalom elméletéhez, szükséges röviden vázolni, hogy a politikai filozófia miként alakult át a korai középkor századaiban.

POLITIKAI GONDOLKODÁS A KORA KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN

Az ókor végén élő befolyásos keresztény gondolkodók írásaikban határozottan elválasztották a világi és a spirituális hatalmat, és még birtokában voltak az antikvitás hatalmas intellektuális nyersanyagának, sőt formálták is azt. Az 5. század végén maga I. Gelasius pápa alkotta meg a két hatalomról szóló elméletet, ami szerint „*vallási ügyekben az egyháziak irányítanak [...] Magán a kléruson belül a primátus és a legfőbb rang a pápáé. Világi ügyekben viszont az egyháziak a csá-*

5 Pelikan, J. (1993): *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*. New Haven, London: Yale University Press, p. 9.

6 A vázolt analógiákról bővebben: Dane, J. A. (1981): „The Three Estates and Other Medieval Trinities” *Florilegium* 3: 283-309. (Carleton University Annual Papers on Classical Antiquity and the Middle Ages) Georges Dumézil háromfunkciós indoeurópai társadalomelméletéhez: Dumézil, G. (1988): *Mitra-Varuna - An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty*. New York: Zone Books

szári törvénynek engedelmeskednek, és azokat alkalmazzák, mert a császár hatalma Istentől való. [...] Gelasius tétele [...] a római császár papkirályságának kategorikus tagadását [is] jelentette.” Azonban a bizánci udvar soha nem fogadta el ezt a szemléletet.⁷ Szent Ágostonnak, a legnagyobb hatású ókeresztény egyházatyák egyikének *De Civitate Dei* című munkájában a következő krisztusi gondolat tükröződik: *Az én királyságom nem e világból való.*⁸ Ágoston szerint Isten városát a közösséget és Istent szerető emberek alkotják, míg a földi várost a mások felett uralkodni vágyók. Ez a két csoport azonban keveredik az evilági létben, és csak Isten láthatja, hogy ki melyikhez tartozik. Így Ágoston az igazságosság fogalmának egy olyan túlvilági dimenziót kölcsönzött, amely szinte értelmetlenné tette a helyes politikai kormányzatról való elmélkedést. Mégis adott az államnak egy olyan minimalista meghatározást, ami élesen elválasztotta az egyháztól: *„A nép olyan értelmes sokaság társulása, amelyet az egyetértésben szeretett dolgok egysége hoz létre.”*⁹ Világosan érzékelhető, hogy ebből a definícióból teljességgel hiányzik a spiritualitásra vonatkozó bármilyen utalás. Ágoston elválasztotta egymástól az egyházat és az államot, ez utóbbival kapcsolatban azonban nem tett fontosabb megállapításokat.¹⁰ A késő ókori politikai gondolkodás főáramlata Nyugaton tehát a cezaropapizmust és a teokráciát is elvetette.

A politikai valóság azonban már Szent Ágoston idején előrevetítette a politikai eszmétörténetben is bekövetkező későbbi elmozdulást. Az egyre gyengülő Nyugatrómai Birodalom keretein belül fejlődő egyházra komoly hatást gyakoroltak Róma kormányzati és jogi megoldásai. Ezek segítségével hajtotta végre a római pápaság a kormányzati és joghatósági intézményesülést, ami a korai középkorban a spiritualitásnál is meghatározóbb karaktervonásává vált. Ehhez a 4. század végén egy 2. századi hamis oklevelet fordítottak latinra, amely szerint Szent Péter I. Kelemenre hagyta az oldás és kötés hatalmát. Így lényegileg a római öröklési jog elvei alapján Szent Péter utódait érdemeikre való tekintet nélkül, vele jogilag azonosnak tekintették. Emellett a 4-5. század fordulójától a pápaság a keresztény császárra az egyház fiaként tekintett, és az így korlátozott császári szuverenitás megnyitotta az utat *„a két hatalom középkori konfliktusai előtt.”*¹¹ Jól példázza ezt, hogy Szent Ambrus nyilvános vezeklésre kötelezte Theodosius császárt a thesszaloniki lázadás vérbefojtása miatt. Ebben a szellemben uralták a Lerinumban képzett püspökök világi értelemben is Nyugat-Európát. A magánföldesúri és a püspöki hatalom kibogozhatatlanul összefonódott az 5. századi Galliában, és ezek a világi-egyházi urak váltak a galliai városok védelmezőivé (*defensor civitatis*). Ugyanígy a politikai gondolkodás is éles kanyart vett az 6. századtól. Ennek több oka is volt. A politikum átalakulása mellett a változás hátterében valószínűleg az a művelődéstörténeti összefüggés is meghúzódott, hogy a 6. században a görög nyelv ismerete hiányában egyre kevesebben fértek hozzá az antik intellektuális nyersanyaghoz, illetve annak már csak a Boëthius által kivonatolt latin változatát ismerték. A kora középkori pápák számára min-

7 Canning, J. (2002): *A középkori politikai gondolkodás története*. Budapest: Osiris, p. 61-63.

8 János evangéliuma 18:36

9 Szent Ágoston: *De civitate dei* XIX. könyv 24. fejezet. Idézi: Canning [2002: 69].. A Canning magyar fordítása óta megjelent Ágoston-fordítás szerint: *„a nép az eszes sokaság olyan gyülekezete, amelyet az általa szeretett dolgokban való egyetértés közössége kapcsol össze.”* Szent Ágoston (2009): *Isten városáról*. Budapest: Kairosz Kiadó, p. 264.

10 Canning [2002: 67-71]

11 Uo. 52-59. o. (idézet forrása: 59. o.)

tául szolgáló Nagy Szent Gergely például későn tanult meg görögül, és nem rokonszenvezett a görög filozófia absztrakcióival. Az is érthető, hogy a Nyugatrómai Birodalom széthullását követő időszakban nem az elvont politikai eszmék és a teológia elmélyítésére, hanem a barbarikumban zajló térítőmunkára és a hit egységének a fenntartására törekedett az egyház.¹²

Mіндеzen változások egy pragmatikusabb hozzáállást követeltek a keresztény egyház vezetőitől. Ezzel összhangban a politikai eszmék változását jól szemlélteti, hogy Nagy Szent Gergely úgy értelmezte a királyi feladatokat, mint a keresztény szolgálat egy változatát, és így elképzelése szerint a királynak is gyakorolnia kellett a keresztény alázatot. A Joseph Canning értelmezésében aránytalanul nagy hatást gyakorló Sevillai Izidor Gergely nyomán a királyi szerep alapvető részévé tette a szolgálat eszméjét. Mindkét szerző az egyházzal azonosította az egész társadalmat, és ennyiben félreértelmezték Ágostont is. Az Isten városában megjelenő igazságosság, amely Ágoston szerint csak a túlvilágon érhető el, az ő értelmezésükben a keresztény társadalomban is megjelenik, és így az egyház a valódi köztársaság egyetlen lehetséges formája. „A kora középkori Nyugaton a patrisztikus tanításokat szelektíven értelmezték, oly módon, hogy megerősítették a teokratikus monarchiát, noha az egyházatyák önmagukban ehhez nem szolgáltak forrásul. Ez a folyamat konszolidálta a keresztény politikai eszmék nagy változását, mely [...] a teokratikus monarchia egyetlen uralkodási formájának egy teljesen keresztény társadalomban végbemenő elfogadásáig vezetett.” [Canning, 2002: 72]

A Nagy Károly korában egyensúlyba kerülő szuverén pápaság és megszilárdult császári hatalom még kordában tartotta egymást, azonban a következő évszázadokban mindkét irányba billegéskennyé vált a rendszer. A széthulló Karoling Birodalomban a meggyengülő királyok szerepét mutatja, hogy Jámbor Lajos uralmától kezdve egyre nőtt a pápai koronázás konstitutív szerepe a római népé viszont csökkent. Mikor VIII. János pápa 875-ben megkoronázta és felkente Kopasz Károlyt, akkor ezzel a pápa saját kezdeményezésére először lépett fel konstitutív szerepében. 100 évvel később ezzel ellentétes irányba hatott az erősödő Németrómai Császárság az Ottók korában. Ezt a tendenciát erősítette, hogy a 10. század úgynevezett sötét század (*saeculum obscurum*) volt a pápaság történetében. A 9-10. században tehát egy sajátos ingamozgást látunk a pápa és a császár viszonyában. Nagy Károly korában a pápaság és a Frank Birodalom egyaránt komoly tekintélyt képviselt, mégsem került sor közöttük komoly összeütközésre. Ahogy a 800-as császárkoronázás jelentőségét a pápaság az *acclamatio* hangsúlyozásával tompította a *Liber pontificalis*-ban, úgy Nagy Károly sem hátrált meg a pápai aktus elől, csak utólag relativizálta azt. A 9. század második felére a széttagoló Karoling Birodalom a pápa tekintélyét növelte, aki elsődleges konstitutív erőként jelent meg Kopasz Károly koronázásakor. A pápai hatalomnak a 10. század első felében bekövetkező hanyatlása azonban olyan helyzetet teremtett, hogy az Ottók korában a császárok pápákat tehettek le és jelölhettek ki. Erre nem volt példa a Karoling-korban. Az egyház válsághelyzete olyan kihívást jelentett a klérus és a szerzetesség számára, amire válaszul elindították az egyház megújításának mozgalmát. A 11. század második felétől ezt a mozgalmat lovagolta

12 A térítés és a hit egységének fenntartását egyesítő tevékenységről tett bizonyosságot a 8. század első felében Szent Bonifác, „Germánia apostola”. A Nyugat-Germániában levő állapotokat jól szemlélteti, hogy olyan esettel is találkozott Bonifác, ahol „*egy bajor pap* »in nomine Patria et Filia« *keresztelt, összekeverve nemeket és eseteket egyaránt.*” A helyes forma in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti lett volna. Brown [1999: 260]

meg a pápaság, ami végül a világi és a spirituális hatalom kora középkori együttműködésének felszámolásához vezetett.

A megelőző évszázadok azonban nem múltak el nyom nélkül a politikai gondolkodás nyelvezete szempontjából. A világi és a spirituális hatalom együttműködése teológiai és politikai fogalmak és kategóriák kölcsönhatását eredményezte, ami lehetővé tette a későbbiekben teológiai struktúrák világi felhasználását és politikai fogalmak teológiai átvételét. A gregoriánus reformmal élesebben elvált a két szféra egymástól, ami témánk szempontjából két markáns következménnyel járt. Egyrészt isteni legitimáció nélkül felmerült a világi (elsősorban királyi) hatalom szabad kritikájának lehetősége, másrészt az uralkodói hatalom relativizálódásával és a 12. századi reneszánszsal megjelentek a monarchikus hatalom alternatívái. Így a kibontakozó gregoriánus reform vált a közügyekről való gondolkodás politikatörténeti alapjává. Mielőtt bemutatnánk a gregoriánus reform következményeit, szükséges röviden kitérni az azt közvetlenül megelőző nagy egyházszakadásra, mint a Szentháromság nyugati és keleti felfogását elválasztó cezúrára.

A NAGY EGYHÁZSZAKADÁS

Az ezredforduló időszaka a teológiatörténetben hasonlóan nagy horderejű változásokhoz vezetett. Az 1054-es nagy egyházszakadás világhosszá tette a keleti és nyugati keresztény kánon Szentháromsága közötti különbségeket. Az egyházszakadáshoz vezető vita azonban közvetlenül innen indult. Ochrida érseke, Leo, már 1053-ban számos dolgot kritizált a nyugati liturgiában (1. kovásztalan kenyér használata az Eucharisziában; 2. szombati böjt; 3. fojtott állatok húsának fogyasztása; 4. Nagyböjt alatt az alleluja elhagyása a liturgiából), de a skizma közvetlen okozója Niketasz Sztetatosz vádirata volt, és az ún. „filioque vita”. Ennek során a keletiek kifogásolták, hogy nyugaton bevezették a 6-7. században a Szentlélekkel kapcsolatban az „ex Patre Filioque procedit” formulát. Eszerint a Szentlélek az Atya és a Fiú közötti tökéletes szeretetkapcsolatból származik, míg a nicea-konstantinápolyi hitvallás „ex Patre” formulája szerint egyedül az Atya leheli a Szentlelket. A viszály nem volt előzmények nélküli, hiszen a filioque vita már a 860-as években felmerült a Phótiosz pátriárka és I. Miklós közötti válság idején, és 200 évvel később újult erővel lángolt fel. A szakításnak természetesen a Bizánc és Róma közötti hatalompolitika szempontjából nézve is számos oka azonosítható, a Szentháromság fejlődését azonban leginkább a filioque vita érintette. Az ortodox keletiek tiltakoztak a nyugati betoldás ellen, továbbá a cölibátus bevezetését is a természet törvénye elleni erőszaknak tekintették. 1054-ben IX. Leo pápasága idején ezért elkerülhetlenné vált a szakadás.¹³

Az eset jól mutatja, hogy a latin kereszténység az isteni személyek közötti hierarchiát következetesen tagadva nem egyedül az Atya kreációjának tekintette a Szentlelket, hanem az Atya és a Fiú közötti kapcsolat megszemélyesüléseként gondolt rá. Ezzel egy olyan elvontabb szentháromságképet hagyott az utókorra, ahol az egyes isteni személyek között több kapcsolat áll fenn, mint az ortodox megközelítésben. A görög egyházban az Atyától származik a másik két személy, míg a nyugati felfogás szerint a Szentlélek az Atya és a Fiú közötti kölcsönhatás eredménye. Ez

13 Szántó K. (1983): *A katolikus egyház története. I. köt.* Budapest: Ecclesia, p. 300-306.

a dinamikusabb, több kapcsolódási pontot feltételező megközelítésmód alkalmasabb volt arra, hogy a világi hatalom természetét kutató nyugati politikai filozófusok ihletet merítsenek belőle a hatalom megosztásával kapcsolatos elméletekhez. Hasonlóképpen megfogalmazható egy olyan hipotézis, hogy az Atya ortodox primátusa az autokratikus hatalmat legitimáló elméletek előképül szolgált.

GREGORIÁNUS REFORM ÉS AZ URALKODÓI HATALOM KORLÁTAI

A 11. századi reformpápaság legfőbb célja a világi és a spirituális hatalom összebogozott szálainak szétoldása volt. Számos csatornán avatkozhatott be korábban a világi hatalom a klérus működésébe. A cölibátus bevezetésével az egyházi tisztségek öröklés révén kialakuló családi monopóliumait igyekeztek visszaszorítani az alsó papságban. A simonia régi tilalmának érvényesítésével az egyházi méltóságok adás-vételének megszüntetését kívánták elérni, és ezzel együtt annak az ellentmondásos gyakorlatnak a felszámolását is, ami a késő ókori Galliából terjedve egész Nyugat-Európában lehetővé tette, hogy földesurak szerezzenek egyházi méltóságokat. Ez természetesen azzal is járt, hogy a püspököknek vagy az apátnak hűségesküt kellett tennie az uralkodónak. Ez érthető módon nem volt elfogadható a pápai hatalomnak, amely egy erősebb jogi és kormányzati intézmény irányába vezető úton indult el a 11. század közepétől. VII. Gergely 1075-ös *Dictatus papae* című dokumentuma ebből a szellemi alapállásból kiindulva lehetőséget teremtett a pápa számára, hogy császárokat taszítson le a trónról és a „gonoszok” hűbéreseit feloldja hűségeskűjükhöz. A pápaság hatalma így elvileg mélyen benyúlhatott a világi szférába. A császársággal a püspöki kinevezések kapcsán elmérgesedő viszony az 1070-es évek második felétől lehetőséget teremtett Gergelynek, hogy éljen ezekkel a jogokkal. 1077-ben és 1080-ban kiközösítette IV. Henriket.

A két hatalom szembenállása eredményezte az első komolyabb vitát a hatalom természetéről a középkorban. „*Ez volt az első ilyen publicisztikai jellegű eszmecsere a középkorban, egy hosszúra nyúlt vita, amely a politikai és egyháztani eszmék pontosításához vezetett. Az egyes értekezések hatása igen változó volt, közönségük pedig ismeretlen; általános eredményként azonban a vitában felmerülő kérdéseket fél évszázadon át elemezték politikai és egyházkörökben egyaránt. Mindkét fél közös intellektuális hagyomány keretei között érvelt: ennek alapja a Biblia, az egyházatyák, a kánonjog, a korábbi pápák és egyházi írók állításai, az egyháztörténet tényei és a korábbi uralkodók gyakorlata volt.*” [Canning, 2002: 143]. Ebből adódóan ez volt az első olyan vita, ami, ha még nem is a logika skolasztikus szabályai szerint folyt, mégis sok szerzőt érintő egyezményes hivatkozási alappal rendelkező szellemi párbajt eredményezett a keresztény közösség feletti szuverenitás kérdéséről és a hatalom természetéről.

A korai gregoriánus párti szerzők közül ki kell emelni Sutri Bonizo, Lautenbachi Manegold és Honorius Augustodunensis nevét, valamint Aacheni Gottschalkot és Petrus Crassust mint a császárpárti irányzat képviselőit.¹⁴ Az előbbi csoport fejtett ki először az uralkodói hatalom

14 A gregoriánus reform kapcsán kibontakozó vitának volt egy bűvópatakszerű magyarországi szála is. Tóth Zoltán szerint a Könyves Kálmán korában íródott Hartvik-féle Szent István legenda is antigregoriánus Henrik párti éllel íródott. Tóth Z. (1942): *A Hartvik-legenda kritikájához (A Szent Korona eredetkérdése)*,

korlátaival kapcsolatos nézeteket. Ezek természetesen a gregoriánus elméletek „hierokratikus” szellemében születtek, tehát az egyház érdekérvényesítése szempontjából határozták meg az uralkodói hatalom korlátait, mégis fontos aláhúzni, hogy az egyház és az állam pontos elméleti szétválasztása és politikai konfliktusa tette először lehetővé a szabadabb gondolkodást a világi uralkodók hatalmáról. Azáltal, hogy a világi uralkodókat Gergely minden tekintetben az egyház alattvalóinak tekintette, megnyitotta az utat a világi hatalom deszakralizációja előtt.¹⁵ A gregoriánus szerzők az uralkodói hatalom legfőbb korlátját abban látták, hogy a pápa a hivatalra való alkalmasság (*idoneitas*) hiányában elmozdíthatja a királyt vagy akár a császárt. Ezt a nézetet vallotta Lautenbachi Manegold, aki szerint a nép felmentést nyer a hűbéreskü alól, ha a király zarnoki módon megszegi a néppel kötött egyezséget.¹⁶ A császárt támogató gondolkodók „dualista” nézeteket vallottak. Ennek lényege, hogy ugyanúgy elválasztja a papi és a világi hatalmat egymástól, mint a hierokratikus megközelítés, azonban mindkettőt egyenesen Istentől származtatja, és kizárja a pápai hatalom világi beavatkozásának lehetőségét. Aacheni Gottschalk 1076-os munkájában alkalmazta először a *regnum* és a *sacerdotium* viszonyának leírására a két kard elméletet. Ez alapján szerinte VII. Gergely Isten akarata ellenére bitorolta a világi és az egyházi kardot.¹⁷

A gregoriánus reform által generált konfliktusok több mint 40 éven át tartó sorozatát 1122-ben a wormszi konkordátummal zárta le II. Callixtus pápa és V. Henrik. „Ennek értelmében a császár lemond a gyűrűvel és pásztorbottal történő investitúráról, az egyházi hivatalba való beiktatásról, megengedi a kánoni választást és a megválasztottnak az érsek által történő beiktatását az egyházi méltóságba. A pápa megengedi a császárnak és utódainak, hogy Németországban minden simonia és erőszak nélkül jelen legyen a püspök- és apátválasztáson, vitás választás esetében az érsek és a tartomány püspökeinek ítélete alapján a józanabb párt mellé álljon. A hűbértokba, a hűbéri jogokba és kötelességekbe való beiktatást a király ezentúl a kormánypálca átadása által gyakorolja; Németországban a felszentelés előtt, Itáliában és Burgundiában a felszentelés után 6 hónapon belül. A hűbéreskü megmaradt, vele a birodalommal szembeni kötelezettség is.” [Szántó, 1983: 370] A konkordátum tehát finom gyakorlatias jogászai megközelítéssel élt a világi és a spirituális hatalom szétválasztását és kiegyensúlyozását illetően.

A viták jelentőségét mutatta, hogy Callixtus wormszi álláspontját nagymértékben befolyásolták a franciaországi kánonjogász Chartres-i Ivo gondolatai. Noha Wormsban nyugvópontra jutott az investitúra kérdése, a 12. században is folytatódott a vita a világi és az egyházi hatalom viszonyáról. A század első felében a vita folytatása leginkább kánonjogi és teológiai reflexiót je-

Budapest: Passim; Geric J. (2002): „A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól” in: Veszprémy L. (szerk.) (2002): *Szent István és államalapítás*. Budapest: Osiris., Hivatkozik a fentiekre: Thoroczky G. (2005): „Még egyszer a Hartvik-féle Szent István Legenda datálásáról”. *Magyar Könyvszemle* 121(2).

¹⁵ Ez mindenképpen hosszú távú folyamat volt. Marc Bloch szerint az uralkodó misztikus aurájának legtovább túlélő eleme a gyógyító érintés hiedelme volt: 1825. május 31-én gyakorolta utóljára X. Károly. Bloch, M. (2005): *Gyógyító királyok* Budapest: Osiris, p. 325.

¹⁶ Monumenta Germaniae Historica (1891): *Libelli de lite Imperatorum et Pontificum saeculis XI. et XII. Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani*, p. 391-392. „At vero si quando pactum, quo eligitur, infringit ad ea disturbanda et confundenda, que corrigere constitutus est, eruperit, iuste rationis consideratione populum subiectionis debito absolvit, quippe cum fidem prior ipse deseruerit, que alterutrum altero fidelitate colligavit.”

¹⁷ Canning [2002: 148-149]

lentett. A század második felétől a pápaság harca I. és II. Frigyes német-római császárokkal adott okot a vita folytatására. A század első felében alkotó írók közül különösen fontos kiemelnünk Clairvaux-i Szent Bernát nevét, aki a hatalom teljessége (*plenitudo potestatis*) formulával írta le a pápa monarchikus hatalmát. Bernát széleskörben elterjesztette a pápai *plenitudo potestatis* fogalmát és elképzelését, közben azonban azt tartotta helyesnek, ha a pápa minél kevesebbszer él ezzel a jogával. Egyes értelmezések szerint ez a koncepció a kora újkori szuverenitáselmélet (Jean Bodin) előképeként is felfogható.¹⁸ Számunkra különösen fontos, *De consideratione* című munkájában Bernát leszögezi, hogy a pápán kívül mindenki más hatalmát határok korlátozzák (*certis ariatur limitibus*).¹⁹ Ugyanakkor Bernát a tanítványából lett pápát, III. Jenőt is bírálta, amiért világi joghatóságot is gyakorolt. Bernát esetében tehát a hierokratikus és a dualista megközelítések éles elválasztása nem érhető tetten, hanem sajátos kétértelműségben olvadnak össze. Bernát eszmerendszerének dualista oldalát mutatja, hogy ő is a világi és a spirituális hatalom közös isteni eredetét hangsúlyozta, és óriási tekintélye hozzájárult a két kard elmélet elterjedéséhez. A század második felében alkotó szerzőket a világi és egyházi hatalom harca mellett a 12. századi reneszánszhoz kapcsolódó hatások is érték, ami értekezéseik eszköztárát bővítette.

Tomka Miklós következőképpen foglalja össze a gregoriánus reform európai művelődéstörténeti jelentőségét. „Isten: abszolút, kimondhatatlan, egészen más. Ám a világ autonóm létező, mégpedig evilágiságában öntörvényű. Végül: a végtelen Isten megtestesült, s elfogadta a tökéletesen profán világot, egyúttal kizárva annak istenítését. Ezek a tételek lehetővé tették az evilág-túlvilág, a profán-szagrális, az immanens-transzcendens vagy gyakorlatiasabban a politika és a vallás, az állam és az egyház megkülönböztetéseket. Úgy is mondhatjuk, hogy ez volt az az innováció, ami megnyitotta a zsilipet az európai típusú modernizáció előtt. Társadalomszerkezeti kategóriákban mérve e modernizáció első látványos lépése az investitúra-harc, pontosabban a vallási és a politikai hatalom különválása volt, amit szinte szükségszerűen követett az egyházi és a világi rend elkülönülése, a vallási és a profán tudományok elválása, a társadalom legújabb-kori differenciálódása.”²⁰ A gregoriánus reformnak hosszú távú és forradalmi jelentősége volt Európa modernizálásában. Nem kevésbé volt jelentős a rövid és középtávú hatása. A világi és a spirituális hatalom közötti határok pontos meghúzása révén világosabbá vált a felségsértés és az egyház megsértése közötti határvonal is. Könnyebben lehetett értekezni az uralom kérdéseiről, mint a kora középkorban, ahol a világi hatalom kritikája egyben az egyház kritikáját is jelenthette. A térfelek tisztázása látványos lökést adott a szabad intellektuális munkának, valamint a megosztott lojalitású csoportokba szerveződésnek, és a szembenálló nézőpontok közötti feszültség hozzájárult a gondolkodás dinamizálásához. Joseph Canning szerint ez akadályozta meg a monolitikus társadalom eszméjének kibontakozását a középkori Nyugaton.²¹

18 Molnár P. (2006): „A kritikus pont II.” *BUKSZ* 17: 262.

19 Bernát, Clairvaux-i (1963): „De consideratione” in: Leclercq, J – Rochais, H. M. (kiad.): *Opera omnia*. III. köt. Editiones Cistercienses, Róma p. 424.

20 Tomka M. (1992): „Az állam és az egyház elválasztása. Nemzetközi tapasztalatok” *Keresztények és a szabadság*, Katolikus Szemle, Róma 129. o.

21 Canning [2002: 14]

A HATALMI ÁGAK SZÉTVALASZTÁSA

Ilyen előzmények után került sor a 12. századi reneszánszra,²² amellyel visszatért Európába a politikai filozófia alapművének számító arisztotelészi *Politika*,²³ és megindult a különféle kormányformák melletti és elleni állásfoglalás. A monarchista nézeteket valló Aegidius Romanus éppúgy arisztotelészi eszköztárral érvelt, mint a köztársaságkori Rómát rehabilitáló republikánus Bartolomeo di Lucca. Számos szerző szemében felmerült a vegyes alkotmány gondolata, mely szerint a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus vagy egyéb rezsimiek sajátosságainak ötvözésével érhető el az ideális kormányzati forma. A politikai hatalom megosztásával és decentralizálásával való elméleti kísérletezés nagyhatású és bevett gyakorlattá vált a középkor utolsó századaira.²⁴ Részben a politikai közírás ilyen hagyományai tették lehetővé, hogy a kora újkori abszolutisztikus centralizáció ellen kellően felvértezve nyilvánulhassanak meg a felvilágosodás gondolkodói. „Azáltal, hogy az abszolutista uralkodók a kora újkor során felszámoltak vagy egységesítettek középkori privilégiumokat, immunitásokat és addig nem látott mértékben összpontosítottak a kezükben hatalmi eszközöket, azt a félelmet keltették, hogy aláássák a társadalom régóta kialakult középkori szabadságintézményeit. Ennek a folyamatnak negatív végpontja a rendi monarchia zsarnoksággá silányulása lehetett volna...”²⁵ Hogy erre végül nem került sor, az annak is köszönhető, hogy az abszolutista állam hatékonyságát elemző vagy azt kritizáló politikai gondolkodók számára az abszolutizmus olyan ingereket jelentett, amire mintegy válaszként fogalmazták meg gondolataikat a jogszerűségeen alapuló kormányzatról. Ezt a törekvést szépen fejezi ki Spinoza *Tractatus politicus* című írásának alcíme. „[M]intha a felvilágosodásnak a XVIII. század első felére jellemző politikai programját foglalná össze; az individualista tisztázás programja ez, mely egyszerre szerény és ambiciózus: »A közhatalomról szóló traktátus, melynek célja megmutatni, miféle intézményekre van szükség egy monarchikus társadalomformában – továbbá olyanban, ahol egy elit kormányoz – ha azt akarjuk, hogy a rendszer ne züllyön zsarnoksággá, hanem, hogy az állampolgárok békéje és szabadsága minden támadástól meg legyen védve [...]«.”²⁶

A túlzó központosítás és zsarnokság abszolutista veszélye ellen szolgáló legnagyobb hatású ellenszert, a hatalmi ágak szétválasztását Montesquieu helyezte a figyelem középpontjába *A törvények szelleméről* című munkájában.²⁷ Elmélete a törvényhozó, végrehajtó és bíraskodó hatalom

22 A 12. századi reneszánsz Charles Homer Haskins kifejezése: Haskins, C. H. (1982): *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Oxford: Clarendon Press

23 Magyarul: Arisztotelész (1994): *Politika*. Budapest: Gondolat

24 Ehhez: Blythe, J. M. (1992): *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press

25 Zsinka L. (2011): *Az európai történelem eszméje*. Budapest: Aula, p. 22.

26 Idézi: Chaunu, P. (1998): *Felvilágosodás*. Budapest: Osiris, p. 140. A bekezdés egy korábbi tanulmányom szövegén alapul. Kelemen Zoltán [2015]: Antik demokrácia és középkori joguralom. in: *Aetas* 30 (3): p. 150-151.

27 Montesquieu művének magyar fordítása: Montesquieu (2000): *A törvények szelleméről*. Budapest: Osiris – Attraktor. Az elmélet kifejtése a XI. könyv VI. fejezetében jelenik meg legvilágosabban: „Ha a törvényhozó hatalom a végrehajtó hatalommal ugyanabban a személyben vagy ugyanabban a hatósági testületben egyesül, nincsen szabadság, mivel attól lehet tartani, hogy az ilyen uralkodó vagy az ilyen testület zsarnoki törvényeket fog hozni, s azokat zsarnoki módon fogja végrehajtani. Akkor sincsen szabadság, ha a bírói hatalom nincsen

elkülönítéséről és kölcsönös kontrolljáról széles körben ismert. Témánk szempontjából fontos kitérni az elmélet létrejöttének körülményeire és a hatalommegosztás ezzel versengő hasonló elméleteire. *A törvények szelleméről* hasábjain a hatalmi ágak szétválasztását megelőző szövegrészekben Montesquieu a skolasztikus politikaelméleti szerzőkhöz hasonlóan kimerítően tárgyalja a három arisztotelészi kormányforma (monarchia, arisztokrácia, demokrácia) jellegzetességeit, viszont ezt követően már nem az ókori arisztotelészi és középkori skolasztikus következtetésre jut, tehát nem vegyes alkotmányt ajánl, hanem a hatalmi ágak szétválasztását. Ez azért rendkívül jelentős, mert szakított a társadalmi osztályok képviselőitén alapuló kormányzati modellekkel, és a hatalomgyakorlás természete szerint tett különbséget a hatalom letéteményesei között.²⁸ Sokatmondó a hatalmi ágak elválasztását tárgyaló fejezet címe Montesquieu-nél: Anglia alkotmánya. Ez egyértelműen mutatja, hogy az elmélet nem tulajdonítható kizárólag neki, hiszen angol szerzők elméletéből és az angol alkotmányosságból merítve alkotta meg saját koncepcióját.²⁹ Ugyanakkor látnunk kell, hogy az angol példaktól is elrugaszkodott, hiszen a brit parlamentáris demokrácia gyakorlata is osztályalapú volt. A House of Commons a demokratikus, a House of Lords az arisztokratikus, a Korona pedig a monarchikus kormányformák antik kategóriáit tükrözte, amit Montesquieu igyekezett meghaladni. Nem követte azonban közvetlenül a brit politikai filozófia eredményeit sem. Az egyik angol szerző, akinek bizonyosan használta munkáját, John Locke volt. Locke is felállított egy hármass hatalommegosztási modellt, azonban ez különbözött Montesquieu-étől. Locke szerint a bíróságok a végrehajtó hatalomhoz tartoztak, hiszen ők szereztek érvényt a törvényeknek a gyakorlatban. Az önálló bírászkodó hatalom helyét a föderatív hatalommal váltotta ki, amely értelmezése szerint a külpolitikát alakítja. Locke tehát a törvényhozó-végrehajtó-föderatív hatalommegosztási hármast vázolta fel. Kétségtelen, hogy Montesquieu használta az angol elméleti és gyakorlati modellt, de jelentős módosításokat végzett rajta, és lényegesen nagyobb jelentőséget tulajdonított neki, mint elődei.³⁰ Ezzel az újkori politikaelmélet központi fogalmává tette a három hatalmi ág elválasztását, és így megteremtette az elmúlt másfél évszázad egyik alkotmányjogi alapvetését.

Figyelemreméltó, hogy a két legnagyobb hatású 18. századi felvilágosult politikatudós is háromságokkal igyekezett megalkotni a modern hatalommegosztás elméletét. John Locke-ról biztosan tudjuk, hogy központi helyet foglalt el vallásos érdeklődésében a Szentháromság kérdése, amennyiben trinitarianista reformátusból szentháromság-tagadóvá vált.³¹ Montesquieu

elválasztva a törvényhozó, valamint a végrehajtó hatalomtól. Ha a bírói hatalom a törvényhozó hatalomhoz kapcsolódnék, az állampolgárok élete és vagyona feletti hatalom önkényes lenne, mert a bírósági törvényhozó is volna. Ha a bírói hatalom a végrehajtó hatalomhoz lenne kapcsolva, a bírónak elnyomó hatalma lenne. De minden elvesznék akkor, ha ugyanaz az ember vagy a főembereknek, nemeseknek vagy a népnek ugyanaz a testülete gyakorolná ezt a három hatalmat, a közhatározatok végrehajtásának hatalmát és a magánosok büncselekményei vagy jogvitái feletti ítélkezés hatalmát.” [Montesquieu, 2000: 248-249]

28 Ackerman, B. (2010): „Good-bye, Montesquieu” in: Rose-Ackerman, S. – Lindseth, P. L. (szerk.): *Comparative Administrative Law*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. p. 128-133.

29 Montesquieu angol forrásairól egy huszadik század eleji munka: Dedieu, J. (1909): *Montesquieu et la tradition politique anglaise en France: les sources anglaises de l'„Esprit des lois”*. Párizs: J. Gabalda & C.

30 Locke és Montesquieu összehasonlításához: Ackerman [2010: 128]

31 Marshall, J. (1994): *John Locke: Resistance, Religion and Responsibility*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 138-144., valamint 426.

esetében jóval kevésbé beszélhetünk elmélyült vallásos érdeklődésről, amit részben magyaráz a francia felvilágosodás antiklerikális éle. Ugyanakkor Montesquieu katolikus neveltetésben részesült, és így rá is hatott a Szentháromság modellértékű koncepciója. Legalábbis erről tanúskodik hatalmi ágakról alkotott elmélete. A törvényhozó, bíraskodó és végrehajtó hatalmi ágak megkülönböztetése strukturális hasonlóságot mutat a Szentháromsággal. A bibliai parancsolatokat megalkotó Atya azonosítható a törvényhozó hatalommal. Jézus második eljövetelekör élők és holtak fölött ítélkezik majd, tehát felfogható a bíraskodó hatalom letéteményeseként, míg a Szentlélek kiáradása révén valósulnak meg az isteni törvények, ezért ő leginkább a végrehajtó hatalommal rokonítható. A modern politikai eszmék keresztény előzményeit kutató szerzők a hatalmi ágak elválasztásának számos egyéb teológiai alapjait kimutatták,³² viszont strukturáját tekintve a Szentháromság tűnik a legszervesebb előzménynek. A két koncepció kapcsolatának további kutatása ezért indokoltnak tűnik. Különösen Montesquieu vonatkozó szöveghelyeinek és teológiai olvasmányainak szemantikai elemzése és összevetése lendíthetné tovább a munkát.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban a hatalmi ágak elválasztásának keresztény eszmetörténeti előzményeit igyekeztünk bemutatni. A hatalmi ágak elválasztásának előfeltételeit a kereszténység és a középkori politikai gondolkodás teremtette meg. Az egymást ellenőrző és kölcsönhatásokat gyakorló három hatalmi ág strukturája hasonlóságot mutat a Szentháromság teológiai koncepciójával. Különösen a Szentháromság latin-keresztény értelmezése mutat párhuzamosságokat a három hatalmi ág koncepciójával. Az Atya és a Fiú szeretetkapcsolataként felfogott Szentlélek képe egy olyan modellt jelent, ahol az egyes isteni személyek, *hüposztasziszok* közötti kapcsolat lényegesen erősebb, mint az ortodox felfogásban, amely az Atya főhatalmát sugallja a tőle származó, általa lehelt Fiú és Szentlélek képével. A különbségek vezettek el a 11. századi nagy egyházszakadáshoz, és szintén ebben az évszázadban gyorsult fel a keleti és nyugati politikai gondolkodás egymástól való távolodása. A pápaság és a császárság gregoriánus reformot követően kibontakozó harca deszakralizálta a világi hatalmat, és így lehetővé tette kritikai eszközökkel való bírálatát, és éltek is ezzel a lehetőséggel az ellenkező oldalon álló középkori gondolkodók.

A világi hatalom kritikája a következő században eszközeiben is bővült. A 12. századi reneszánszsal kellően magabiztosnak és rugalmasnak bizonyult a nyugati kereszténység ahhoz, hogy ókori pogány szerzők eszköztárát engedje behatolni a teológiai és politikai érvelésbe. Az így megszülető skolasztika tette lehetővé, hogy az antik kormányformákról való gondolkodás a kor politikai filozófiájának meghatározó elemévé váljon. A monarchia, arisztokrácia és demokrácia vonásait elegyítő vegyes alkotmány gondolata így olyan hangsúlyos, középkori politikaelméleti modellé válhatott, amely alapul szolgált a későbbi osztályalapú képviselői rendszerek megte-

32 Ehhez: Agamben, G. (2011): *The Kingdom and the Glory – For a Theological Genealogy of Economy and Government*. Stanford: Stanford University Press, p. 109-144. Agamben szerint a hatalmi ágak modern elválasztását látnoki erővel jelezte előre Massiliai Salvianus, Marseille 5. századi püspöke, amikor az isteni előrelátás vagy gondviselés három formáját a *praesentia, gubernatio és iudicium* hármassal azonosította *De gubernatione Dei* című munkájának második könyvében [Agamben 2011: 130]

remtéséhez. A felvilágosodás közíróinak innovációja volt, hogy ezt a megközelítést meghaladva a hatalommegosztást már nem osztályokhoz, hanem a hatalom szakági letéteményeseihez kötve tárgyalták. Amint jeleztük, Montesquieu elméleti koncepciója bizonyult a legmaradandóbbnak, és ez mutat leginkább hasonlóságot a Szentháromság teológiai építményével. A keresztény teológiai és politikai gondolkodás tehát számos ponton a modern hatalmi ágak elválasztásának előzményéül szolgált és így az új- és legújabb kori hatalomelmélet előkészítéseként is értelmezhető.

IRODALOM

- Ackerman, B. (2010): Good-bye, Montesquieu. in: Rose-Ackerman, S. – Lindseth, P. L. (szerk.) (2010): *Comparative Administrative Law*, Edward Elgar Publishing 128-133. o.
- Agamben, G. (2011): *The Kingdom and the Glory – For a Theological Genealogy of Economy and Government*. Stanford University Press, Stanford
- Szent Ágoston (2009): *Isten városáról*. Kairosz Kiadó, Budapest (ford. Dér K. – Heidl Gy.)
- Arisztotelész (1994): *Politika*, Gondolat, Budapest (ford. Szabó Miklós)
- Bernát, Clairvaux-i (1963): De consideratione in: *Opera omnia* III. köt. Jean Leclercq – Henri M. Rochais (kiad.) Editiones Cistercienses, Róma
- Bloch, M. (2005): *Gyógyító királyok* Osiris, Budapest (ford. Haas L.)
- Blythe, J. M. (1992): *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*. Princeton University Press, Princeton
- Brown, P. (1999): *Az európai kereszténység kialakulása*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest (ford. Pálosfalvi T.)
- Canning, J. (2002): *A középkori politikai gondolkodás története*; Osiris, Budapest (ford. Nemerényi E.)
- Chaunu, P. (1998): *Felvilágosodás*. Osiris, Budapest (ford. Nagy G.)
- Dane, J. A. (1981): “The Three Estates and Other Medieval Trinities” *Florilegium* 3: 283-309.
- Dedieu, J. (1909): *Montesquieu et la tradition politique anglaise en France: les sources anglaises de l’„Esprit des lois”* J. Gabalda & C, Párizs
- Dumézil, G. (1988): *Mitra-Varuna - An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty*. Zone Books, New York (ford. Coltman, D.)
- Gerics J. (1981): *A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól* in: Veszprémy L. (szerk.) (2002): *Szent István és államalapítás* Osiris, Budapest
- Haskins, C. H. (1982): *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*; Clarendon Press, Oxford
- Hoós J. (2012): „Globalizáció, nemzeti szuverenitás és demokrácia – Magyarország helyzete a globális világban” *Köz-gazdaság* 7(1): 37-66.
- Kelemen Zoltán (2015): Antik demokrácia és középkori joguralom. in: *Aetas* 30 (3): p. 150-151.
- Lafont, G. (1998): *A katolikus egyház teológiatörténete*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest (ford. Mártonffy M.)
- Madách I. (1993): *Az ember tragédiája*; Ikon Kiadó, Budapest
- Marshall, J. (1994): *John Locke: Resistance, Religion and Responsibility*. Cambridge University Press, Cambridge
- Molnár P. (2006): „A kritikus pont II.” *BUKSZ* 17: 262.

- Montesquieu (2000): *A törvények szelleméről*. Osiris - Attraktor, Budapest. (ford. Csécsy I. – Sebestyén P.)
- Monumenta Germaniae Historica (1891): *Libelli de lite Imperatorum et Pontificum saeculis XI. et XII.* Impensis Bibliopoli Hahniani, Hannoverae
- Mundell, R. A. (1961): "The Theory of the Optimum Currency Areas" *The American Economic Review* 51(4)
- Obstfeld, M. – Taylor, A. M. (1997): *The Great Depression as a Watershed: International Capital Mobility over the Long Run*. <http://www.nber.org/papers/w5960.pdf> (Letöltés időpontja: 2016. október 5.)
- Pelikan, J. (1993): *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*. Yale University Press, New Haven - London
- Rodrik, D. (2002): *Feasible Globalizations*. <http://www.nber.org/papers/w9129.pdf> (Letöltés időpontja: 2016. október 5.)
- Szántó K. (1983): *A katolikus egyház története*. Ecclesia, Budapest I. köt.
- Thoroczkay G. (2005): „Még egyszer a Hartvik-féle Szent István Legenda datálásáról” *Magyar Könyvszemle* 121(2)
- Tomka M. (1992): *Az állam és az egyház elválasztása. Nemzetközi tapasztalatok* Pp. 125-142 in Békés, G. – Boór, J (szerk.) *Keresztények és a szabadság*, Katolikus Szemle, Róma
- Tóth Z. (1942): *A Hartvik-legenda kritikájához (A Szent Korona eredetkérdése)* Passim, Budapest
- Zsinka L. (2011): *Az európai történelem eszméje*. Aula, Budapest